

נושאי כתיבה בבחינת בגרות בהבעה (תשנ"ד-תש"ס) כמשקפים ערכי תרבות ומוסכמות של החברה החרדית בישראל¹

בחינת הבגרות בחיבור עברי במדינת ישראל היא בחינת חובה בת כיוכל שנים ונבחנים בה כיום כשישים אלף תלמידים. נושאי הבחינה והחיבורים שהתלמידים כותבים בעקבותיהם מבטאים ערכים של החברה הישראלית; כמו כן השינויים בתכני הנושאים (והחיבורים הנכתבים בעקבות הנושאים המשתנים) מבטאים במידה מסוימת שינויים בחברה (רוזנר, תש"ן). באופן דומה, גם בחינות הבגרות בהבעה עברית במגזר החרדי (שבהן נבחנות בעיקר תלמידות מבתי ספר מקצועיים המתקשות בלימודים) מבטאות, קרוב לוודאי, ערכים של המגזר החרדי, אחד מן המגזרים ה"אחרים" בחברה הישראלית.²

מאמר זה ינתח נושאים בהבעה כמשקפים ערכי חברה ותרבות של המגזר החרדי. ישמשו בו מקורות משני סוגים: בחינות הבגרות בחיבור עברי של הזרם העצמאי לעומת אלה של הזרמים הממלכתיים (הכללי והדתי) וספרים בסיסיים אחדים, העוסקים בניתוח של תהליכים חברתיים ותרבותיים במגזר החרדי.

התביעה לבחינות ייחודיות בחינוך העצמאי

החל משנת תשנ"ד נענתה התביעה של זרם החינוך העצמאי (החרדי) לערוך בחינות בגרות נפרדות בחיבור עברי, והחל מתשנ"ה נהוגה אף בחינה

* רחל רוזנר (מ"א), מרצה בחוג ללשון העברית במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין בירושלים ומורה בכירה במחלקה להכשרת מורים, בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 המאמר מבוסס על הרצאה בכנס העשרים ושבעה של האגודה הישראלית לבלשנות שימושית (איל"ש) שהתקיים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, כ"ג בתשרי תשס"א (22 באוקטובר 2000).

2 גם בספרי לימוד יש למחבר אפשרות לשלב את ערכיו או את המוסכמות של סביבתו החברתית (פריילוק, 1988).

מיוחדת בידיעת הלשון ובהבעה, כדרישתו של החינוך העצמאי. יש מקצועות שלהם תוכנית לימודים נפרדת ואף בחינות בגרות נפרדות, כמו תנ"ך, גמרא, ספרות עברית בחינוך הממלכתי-דתי; אך מה יש בה בבחינה בהבעה, המצדיק ייחודיות!! רוב המטרות של הוראת ההבעה, כפי שהן מנוסחות בתוכנית הלימודים לבית הספר הממלכתי והממלכתי דתי (משרד החינוך והתרבות, תשמ"ב), מקובלות גם בחינוך העצמאי. מטרות אלה חלות על תחום התקשורת, תחום החשיבה, תחום הרגש וההתבטאות האישית ועל תחום הערכים, תחום שבו הערך "סובלנות" הבעייתי מבחינת החינוך העצמאי, בגלל התפיסה של אמת אחת.

אחת הטענות של מורים ומפקחים בחינוך העצמאי הייתה, שהתלמידות אינן יכולות לכתוב על חלק מן הנושאים המוצעים בבחינות הבגרות הכלליות בחיבור, כי הללו רחוקים מעולמן. החיבור בבחינת הבגרות דורש ידע-עולם, שאינו נרכש בבית הספר דווקא, אלא בבית ובחברה הסובבת הקרובה, ועליו יש לבסס את הכתיבה. תחושת ה"אחרות" והזרות של המגזר החרדי ביחס לבחינה זו באה לידי ביטוי בכך, שנושאים מסוימים המופיעים בבחינות אינם רלוונטיים לחייהן של הנבחנות, ולעתים אף מנוגדים להשקפת עולמן. דוגמה לנושא כזה:³ הפרסומים המלווים מקרי אונס, תקיפה ורצח הקשורים בנסיעה "טרמפ" מזעזעים מדי פעם בפעם את הציבור. אף על פי כן, צעירות וצעירים ממשיכים להזדקק ל"טרמפים". כיצד אתה מסביר את התופעה? מה ניתן, לדעתך, לעשות כדי למנוע אותה? (בחינת בגרות בחיבור עברי, קיץ תשמ"ו). מורים ומפקחים במגזר החרדי עשויים להעלות טענה, שהקבוצה הדומיננטית בחברה מתארת בנושא זה התנהגויות הקיימות בחברה הכללית אך אינן מקובלות בחברה החרדית. טענה אפשרית נוספת: כתיבת חיבור מחייבת לעתים קרובות גם נקיטת עמדה וביטוי השקפות ודעות, הקשורות לבעיות מוסר, חברה ותרבות, והנרכשות הן בבית הן במוסד החינוכי; נשאלת השאלה אם המעריכים (בודקי הבחינות וקובעי הציון) מהמגזר שאינו חרדי יהיו מסוגלים לשפוט באובייקטיביות את טיבו של טיעון זה להם המופיע בעבודה של נבחן חרדי, למרות עמדותיהם האישיות השונות (רוזנר, תשנ"ה). בנוסף לכך, אף-על-פי שבמגזר החרדי מדברים עברית, המשמעויות, האסוסיאציות

3 כל הנושאים הלכוחים מבחינות הבגרות מובאים כלשונם (לעתים מובאים רק חלקים מהם) ובאותן הדגשות. הגופן השונה הוא סימן ההיכר לכך שלפנינו נושא מן הבחינות.

4 לא היו מעריכים ממגזר זה כשהבחינה הייתה משותפת לשני המגזרים.

וההקשרים הם שונים, ולכן סביר שבוחן אשר יקרא חיבור שנכתב על-ידי תלמידה חרדית, עלול להבין ממנו דברים שונים מאלו שאליהם התכוונה הכותבת.

מחקר זה מבקש לראות מה הייתה מידת הצדק בטענות שהועלו. לשם בדיקת הטענות הללו נערכה השוואה בין מטלות כתיבה ב-13 שאלוני בחינות בגרות בהבעה בחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי לעומת החינוך העצמאי, סך הכל כ-100 מטלות כתיבה, במטרה להגיע מתוכה לניתוח תכני הנושאים במגזר החרדי. אפשר לערוך השוואה בין ניסוח מטלות כתיבה על פי קריטריונים שונים, כמו סוגים וסוגות של כתיבה, הנסיבות והנמען, מבנים, אמצעים רטוריים, רמות קושי; במאמר זה ההתמקדות היא בעיקר בקריטריון התוכן, כי הוא החשוב בניתוח הקשר בין נושא כתיבה לבין ערכי חברה ותרבות.

במאמר יוצגו ההבדלים בין מטלות הכתיבה בשני זרמי החינוך, בעיקר מבחינת השקפות העולם העולות מהן בהיבטים: היחס להשכלה, תרבות ואמנות, יהדות, ערכי צדקה וחסד, אישה, יחסי פרט וחברה, היחס למדינה וכיו"ב; יוצגו, בקצרה, גם הבדלים בניסוח מטלות על פי מבנה ורמת הלשון.

הציבור החרדי - אחד מה"אחרים" בחברה הישראלית

אפשר להבין את תביעתם של מחנכים במגזר החרדי לשאלון נפרד על רקע תחושתם שבמובנים אחדים הם אינם חלק מהחברה הכללית, אם כי ניתן לומר שהם אלו הבוחרים להתבדל: למגזר החרדי בישראל מוסדות פנימיים משלו מתוך רצון לשמור על ייחודו ולמנוע נטישה של אורח החיים הייחודי שמקורו באמונה דתית.

רביצקי (תשנ"ג, עמ' 227) טוען שהשוואה באירופה שינתה את תחושת העולם של העם היהודי בכלל ושל הציבור החרדי בפרט: תחושה של עצמה וכוח, המשך לימים שבהם היה הציבור החרדי "רוב מניינו ורוב בניינו של עם ישראל", התחלפה בתחושה של חולשה, לא רק בתחומי מדינת ישראל אלא בכל העולם היהודי גם בתפוצות. משהפך הציבור החרדי למיעוט הוא התכנס ונזעק להגן על ההליכה בדרך האבות ועל זכותו לחיות באמונתו. תודעת הטראומה החרדית, "טראומת הסחף" של החילון, נבעה לא רק מהשוואה, אלא מסדרה של אירועים היסטוריים, החל בהשכלה וכלה בהקמת המדינה.

פרידמן (1991), סוציולוג של החברה החרדית, עומד על המאפיינים של היהדות החרדית. כדי לשמור על ייחודה, היהדות החרדית שומרת על זהות דתית נפרדת ועל אחדות בסיסית; היא מאופיינת, בין היתר, בסימני היכר של צניעות בלבוש ובהופעה החיצונית, המסמנים צניעות, ובהסתגרות בערים או בשכונות מגורים מיוחדות. הנורמה של לימוד בישיבה והימנעות משירות צבאי בעולם החרדי, שאחת מתוצאותיה היא הכניסה המאוחרת יחסית למעגל העבודה ולרכישת מקצוע, הרחיקו קבוצה זו מאידיאולוגיית "כור ההיתוך" של החברה הישראלית.

הזיקה שבין מטלות הכתיבה לבין ערכי תרבות וחברה

א. נושאים בתחום האמונה והדת

בכל שאלוני בחינות הבגרות בחיבור עברי בחינוך העצמאי בשבע השנים הנדונות מופיע בראש רשימת הנושאים⁵ נושא מתחום הדת והאמונה. הנה נושא הקשור לשנת השמיטה: "גיבור כח עושי דברו... אלו הם שומרי שביעית". שמירתה של שנת השמיטה דורשת מהאדם גבורה, אמונה וביטחון. הסבר מדוע, באמצעות דוגמות (חיבור עברי עצמאי, תשנ"ד). נושא כזה אינו אפשרי בחינוך הממלכתי; כך גם נושאים העוסקים ב"עבודת השם" או באמונה, למשל: "האמונה היא נשמת אפנו". כתוב מאמר בנושא זה. במאמך הסבר והדגם את כוחה של האמונה הן בשעת שפל ומכאוב והן בשעת שמחה ואושר (חיבור עברי עצמאי, תשנ"ט). נושאים רבים מבוססים על מובאה מן המקורות היהודיים - גישה המאפיינת את הנושאים בחינוך העצמאי: במשנה בפרקי אבות ה' מצוינים ארבעה אופנים לעבודת השם. להלן שניים מהם: יהודה בן תימא אומר: "הווי... רץ כצבי, וגיבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים". כתוב מאמר על שני האופנים האלה. במאמך נמק את נחיצותו של כל אחד מהם לעבודת השם. הדגם את דברך (חיבור עברי עצמאי, תש"ס). גם נושאים הקשורים לתפילה לקב"ה ולשמירת השבת, מנוחתה וקדושתה אינם מתאימים לחינוך החילוני: "התפילה היא הדרך הישרה שהאדם עולה בה אל ד' יתברך" (מהר"ל מפראג). "ומה נפלא הדבר כי ביכולת האדם להשיג דאגותיו לפני אדון עולם יתברך, כאשר הוא משיח לרעהו..." (אגרות "החזון איש", ב', כתוב על התפילה. פתח את הנושא והיעזר במובאות; או הנושא הבא,

5 על הנבחן לבחור אחד מתוך חמישה נושאים.

הפותח במובאה מתפילת מנחה של שבת: "יום מנוחה וקדושה לעמך נתת". הסבר את ייחודה של השבת לעומת ימי מנוחה אחרים. בחיבור תאר כיצד מנוחת השבת וקדושתה שלויות זו בזו, וספר כיצד תוכל להעשיר את השבת שלך. בבחינת הבגרות הכללית לא תיתכן מטלה של כתיבת מכתב מתושבי שכונה דתית אל ראש העיר (הדמיה של נסיבות לצורך הכתיבה): "לסגור את אחד הרחובות שבשכונתם לתנועת כלי רכב בשבתות ובמועדים" (ידיעת הלשון והבעה עצמאי, תשנ"ה). ידוע שה"גטאות" החרדיים מבטאים את ייחודה של החברה החרדית; החרדים בוחרים להתגורר בהם מרצונם בגלל הצורך לבנות מבצר שיפריד בינם ובין האחרים, כדי לא להיות מושפע מ"מעשיהם הרעים", למשל חילול שבת (שלג, 2000).

התבוננות בלוח השנה היהודי כב"ספר חינוך" מקובלת בחינוך החרדי ובחינוך הממלכתי-דתי, אך בעייתית בחינוך החילוני של צעירים ישראלים, אולי גם כתוצאה מ"התרחקות הציבור החילוני מהמסורת הדתית ומההשכלה היהודית" (רביצקי, תשנ"ג, עמ' 231). בתשנ"ח הופיע נושא זה: לוח השנה היהודי - ספר חינוך הוא. בחר בשלושה תאריכים מלוח השנה היהודי. כתוב חיבור ובו תסביר לאילו עקרונות וערכים מחנך כל אחד מהתאריכים שבחרת, וכיצד.

ב. נושאים ייחודיים בתחום מעמד האישה; הווי ואורח חיים

תחום אחר שבחינות הבגרות בחינוך העצמאי עוסקות בו הוא מעמד האישה. לדוגמה: "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהילים, מ"ה, 14). כתוב כתבה לעיתון בית-הספר. בכתבתך הסבר את הרעיון שבפסוק, ושכנע בצורך להתחזק בו לנוכח ההתלבטות ופתיחות-היתר המאפיינות את תקופתנו (חיבור עברי עצמאי, תשנ"ז). פרידמן (תשנ"ה), סוציולוג של החברה החרדית, פותח את דיונו במעמדה של האישה החרדית בקביעת האידיאל הרווח בחברה זו - "כל כבודה בת מלך פנימה"; הוא מדגיש שיחד עם זאת, חלק מפעילותה של האישה החרדית נעשה מחוץ לבית. במציאות של החיים המודרניים האישה אינה יכולה להתמקד רק בתפקידים הנשיים המשפחתיים והמסורתיים, כיוון שגברים רבים לומדים בישיבה ואינם מפרנסים. האישה בחברה החרדית ממלאת, על פי פרידמן, תפקיד דיאלקטי: מצד אחד היא עקרת בית, יולדת ילדים רבים ובעלת תפקיד מרכזי בחינוכם בבית ("פנימה"), ומצד שני עובדת מחוץ לבית

לצורכי פרנסה. עניין זה מחייב את החברה החרדית להתמודד גם עם בעיות של השתלמויות במקצוע (מקצוע ההוראה הוא המקצוע המועדף). הנושא הנזכר לעיל אינו מציג דילמה הקשורה במעמדה של האישה החרדית, אלא קובע, כי בתקופתנו יש התבלטות ופתיחות-יתר, ולכן יש להתחזק באידיאל "כל כבודה בת מלך פנימה". לדברי פרידמן (שם, עמ' 267), המשפחה החרדית מתמודדת עם מתח מבני המצוי בה "והנובע ביסודו של דבר מן השינויים בהשכלתה, במעמדה ובתפקודה של האישה החרדית" בחברה המודרנית.

תפקידה של האישה בחברה החרדית חשוב ביותר, כי היא זו המאפשרת לקיים את "חברת הלומדים". הסטריאוטיפ הקיים בציבור, שאינו מכיר את החברה החרדית, הוא של אישה כנועה, נחותה, אך האישה במשפחה החרדית מהווה כיום גורם דינמי, מתסיס ומשפיע בכיוון של שינוי דפוסיים והסתגלות לחברה הסובבת.

הנה עוד נושא, העוסק במעמדן של הנשים בחברה החרדית, ובו באה לביטוי, במידת-מה, הדילמה של האישה החרדית: יש אמהות שהן עקרות בית, ויש אמהות העובדות גם מחוץ לבית. כתוב מאמר לעיתון העוסק בענייני חברה ומשפחה. במאמר תאר את שתי המציאויות האלה, ודון במעלות ובחסרונות שלהן. חווה דעתך בנושא (חיבור עברי עצמאי, תשנ"ד). הדגשת המילה "גם" מעידה על כך, שבראש ובראשונה, על פי השקפת העולם של החברה החרדית, תפקידה של האישה להיות אם, רעיה ועקרת בית.

בבחינת הבגרות של החינוך הממלכתי הופיע בתש"ס הנושא סטריאוטיפים על נשים ועל גברים בתהליכי שינוי. התפיסה המקובלת בנוגע לנשים ולגברים עוברת אט-אט תהליך של שינוי. כתוב מאמר ותאר בו את תהליך השינוי, את הסיבות להיווצרותו ואת השפעתו על תחומים שונים (כגון משפחה, צבא, עבודה, פוליטיקה ועוד). גם בחברה החרדית קיים תהליך של שינוי במעמד האישה, אך הממסד הדתי לא יודה בו; כפי ששלג (2000, עמ' 170) מבטא בחריפות: "במערכות החרדיות הממוסדות האישה היא לא רק במעמד משני אלא פשוט אינה נוכחת". יש להבדיל בין המערכות החרדיות הממוסדות ביחסן לאישה לבין המציאות שבה מעמדה של האישה השתנה.

תחום נוסף לנושאים בבחינת הבגרות בחיבור בחינוך העצמאי הוא הווי ואורח חיים. בחינת הבגרות בחיבור מותחת בדרך עקיפה ביקורת על

אורח חיים ראוותני: בימינו יש נטייה לחנוג אירועים באורח ראוותני ומנקר עיניים. כתוב מאמר לעיתון המתאר את התופעה ומפרט את הסיבות לה. נסה לשכנע את הקוראים שמהג זה הוא שלילי (חיבור עברי ועצמאי, תשנ"ד). ואמנם, שלג (2000, עמ' 139) מעיר ש"בצד שכבות רחבות הסובלות מחיי עוני ודחוקות, ומשתדלות לקנות את מצריהן ברשתות השיוק הזולות ביותר, התפתחה בחברה החרדית בשנים האחרונות תופעה הולכת וגוברת של תרבות צרכנית ונהנתנית", מעין מרד פנימי בדלות החרדית. לפי דבריו, חל גם שינוי בטעם הגסטרונומי, ואין מסתפקים עוד במאכלים המסורתיים.

מתוך הנושאים שהובאו כאן עולה שמטלות הכתיבה בחינוך העצמאי מכוונות פעמים רבות לדעה מוסמכת ואחידה, ולפיכך לא יינתנו מטלות שבהן הנבחנים נדרשים להביע דעה "בעד" או "נגד", "תמיכה" או הסתייגות", כמקובל בחינוך הממלכתי.

החברה החרדית אינה מסתפקת במוסדות הרווחה של המדינה ובונה לעצמה מפעלי התנדבות המבטאים ערכי צדקה וחסד, מיעוטם ("יד שרה", "עזר מציון") פתוחים גם לציבור החילוני. הד לערכים אלה נמצא בנושא העוסק בצדקה וחסד: שכונת התברכה בגמ"חים⁶ רבים. כתוב כתבה לעיתון השכונה ובה תתאר את התופעה, תעמוד על גורמיה ועל תועלתה. הצע רעיונות לביסוס הגמ"חים הקיימים ולפיתוח גמ"חים (חיבור עברי עצמאי, תשנ"ח). הנושא כפי שהוא מנוסח אינו אפשרי בחינוך הממלכתי, ולו בגלל המושג הלא מוכר 'גמ"ח'.

ג. נושאים ייחודיים לחינוך הממלכתי⁷

כשם שתלמידי החינוך הממלכתי אינם יכולים "להתחבר" לנושאים הייחודיים לחינוך העצמאי, כך נושאים רבים המופיעים בשאלון בחינת הבגרות לביה"ס הכללי והדתי זרים לעולמם של תלמידי החינוך העצמאי.

6 המושג גמ"ח (גמילות חסד) קיבל משמעות של מפעל צדקה וחסד המעניק עזרה לנזקקים - מסיוע כספי ועד השאלה של כלי שולחן לשמחות. מבחינה לשונית הפכו ראשי תיבות אלו לשם עצם במשקל פֻעַל (גֻמַח), ובציבור החרדי אף מטים אותה ברבים (גמ"חים) כמילה לכל דבר.

7 חלק מהנושאים בשאלון בחינת הבגרות בחינוך הממלכתי מובאים בויקה לטקסט נתון, שהנבחן חייב להידרש אליו. הטקסטים הללו לא נראו רלוונטיים לעניינינו, ולכן מסתפקות המובאות בנושאים עצמם, בלא הטקסטים המלווים.

לתלמידים אלה וכן למוריהם זר הביטוי הוויה ישראלית, לכן נושא הפותח במילים מסע אל ההוויה הישראלית (חיבור עברי, תש"ס) לא בא בחשבון. גם נושא הפותח במובאה משירו של ח"י ביאליק: "אומרים אהבה יש בעולם - מה זאת אהבה?" (חיבור עברי, תש"ס) ייפסל, קרוב לוודאי, בחינוך החרדי.

בשאלון הבחינה הכללי מטלות כתיבה רבות קשורות **בציונות ובמדינת ישראל**. דוגמה לנושאים שהופיעו בשנים האחרונות בחינוך הממלכתי: במדינת ישראל ניתן לחגים, למועדים ולימי זיכרון צביון מיוחד. כתוב מכתב לחבר יהודי החי בחוץ לארץ. במכתבך תאר כיצד מצוין במדינת ישראל אחד מן הימים המיוחדים הללו בדרך ממלכתית ובדרך פרטית (חיבור עברי, חורף תשנ"ו). ונושא אחר: כתוב מכתב למועצת התלמידים של בית-הספר, ובו תעלה הצעות מנומקות לפעילויות המיועדות לתלמידי בית-הספר לרגל חגיגות חמישים שנה למדינה (ידיעת הלשון והבעה, חורף תשנ"ח). לדברי רביצקי (תשנ"ג, עמ' 205), החרדים שוללים את ה"כאן" וה"עכשיו" של החברה הישראלית, ובעיקר את ההיסטוריוגרפיה הציונית. עיקרון ההתבדלות היה למרכיב מרכזי בתודעת הזהות היהודית בגולה. עיקרון זה הועבר על ידי החברה החרדית גם לארץ והתבדלות מהמדינה הציונית.

לפי הציונות ישראל הוא עם ככל העמים, וככל עם הוא זכאי להגדרה עצמית במולדת משלו - ארץ ישראל. חתירתה של הציונות להקמת ישות מדינית-לאומית חילונית בארץ ישראל היא, בעיניים חרדיות, מרד, כפירה ביסודות העם היהודי, כי היא נוגדת את התפיסה היהודית המסורתית, שלפיה עם ישראל עומד "מחוץ להיסטוריה", תחת השגחתו הפרטית של האל. ביטוי סמלי לעמדה החרדית הוא הימנעותו של ציבור זה מהנפת דגלי המדינה על בתים ומוסדות ביום העצמאות. ראיית המדינה היהודית בארץ ישראל, כאן ועכשיו, כ"גלות בארץ הקודש" מגבירה "את חוויית הזרות והריחוק מן החברה החיצונית - על חוקיה, אורחותיה ותרבותה - ואת הניכור מן השלטון החילוני וממוסדותיו" (רביצקי, תשנ"ג, עמ' 205). מתאר את מדינת ישראל בעיני הציבור החרדי כ"מתקיימת בתחום החולין ושרויה בעידן הגלות" (שם, עמ' 201). יהודי חרדי הוא מי שרואה את החיים במדינה היהודית בארץ ישראל בבחינת גלות בארץ הקודש: גלות במובן התיאולוגי - היעדר גאולה; וגלות במובן הנפשי-קיומי - היעדר בית.

תחום **התרבות והאמנות** רווחה מאוד בין הנושאים לכתיבה בחינוך הממלכתי. להלן מקבץ של נושאים העוסקים באמנויות, מתוך בחינות הבגרות בחיבור של השנים האחרונות בחינוך הממלכתי: 1. גבולותיו של חופש היצירה האמנותי (חיבור עברי, תשנ"ח). 2. לעתים קורה שיצירה אמנותית (ספר, סרט, הצגה או תמונה) מותירה בנו רושם רב או משפיעה עלינו לחיוב או לשלילה. בחר ביצירה כזו, והסבר מדוע דווקא יצירה זו הותירה בך רושם או השפיעה עליך (חיבור עברי, תשנ"ד). 3. יש בכוחה של המוזיקה להשרות על האדם מצבי רוח שונים. כתוב חיבור על המוזיקה החביבה עליך, ותאר את השפעתה על מצב רוחך (חיבור עברי, תשנ"ט). 4. רק שירים ישראלים! תחנת רדיו, שהייתה חלוצת מוזיקת הרוק של שנות ה-70, הפכה לפני חודשים אחדים לרשת המשדרת שירים ישראלים בלבד. מה דעתך על מפנה זה? כתוב מאמר לעיתון ובו תציג את עמדתך התומכת בשינוי או המסתייגת ממנו. נמק את דברך (חיבור עברי, תשנ"ח). 5. כוחו של השיר. גם אתה מאזין בוודאי למוזיקה מסוגים שונים, וצופה בהופעות של זמרים ולהקות... כתוב מאמר על תפקידם ומקומם של שירים בחיי הנוער בארץ. בדברך התייחס לטענה... שלפיה בשירים פופולריים יש ביטוי למסרים של תרבות ושל תקופה. בסס את דברך על שירים (עבריים, לועזיים, חסידיים ועוד) שאתה וחברך נוהגים להאזין להם (חיבור עברי, תשי"ס). גם נושאים העוסקים **בספרות יפה או במשחק** אינם מתאימים לחינוך העצמאי, למשל: 6. יש שמוצאים עניין בקריאה של ספרי מדע בדיוני, ויש שמחפשים סיפוק בספרות אחרת. באילו ספרים אתה מוצא זאת? הסתמך על ניסיוןך בקריאה (חיבור עברי, תשנ"ה). 7. מקומו של הספר בחברה הישראלית (חיבור עברי, חורף תשנ"ז). 8. בני אדם משחקים בכל גיל (חיבור עברי, חורף תשנ"ז). יחסה של החברה החרדית להשכלה כללית, לתרבות כללית ולאמנות גם הוא אינו מאפשר כתיבה על נושאים אלו במבחן ממשלתי. החרדים מתייחסים להשכלה הכללית באופן אינסטרומנטלי בלבד, במעמד משני ומאוחר ללימוד התורה. יחס זה בא לידי ביטוי בתוכנית הלימודים: מקצועות אלה נדחים לשעות היום המאוחרות (התלמידים רעננים פחות) ולגיל מבוגר ככל האפשר (אישיות "מחוסנת" יותר). בישיבות לומדים בעיקר גמרא. בלימוד זה החרדים רואים אמצעי יחידי לקיומה ולהמשכיותה של התרבות הדתית-מסורתית - "חברת לומדים". על פי שלג (2000, עמ' 145), "אין כמעט שום ביטוי של משיכה לעולם היצירה והאמנות המודרנית" (בניגוד לחברה הדתית-לאומית, המקיימת בית ספר ספר לקולנוע, למשל), כך שנושאים העוסקים באמנות פלסטית, במוזיקה (שאינה "ניגון"), במוסיקה הקשורה לעולם הדתי, בתיאטרון, בספרות שאינה ספרות קודש - מקומם לא

יכירם במגזר החרדי. אומנם לפי רביצקי (תשנ"ג, עמ' 231), בשנים האחרונות "קיימת מעורבות מוגברת של החוגים החרדיים בחברה הישראלית [...], אך זו מוגבלת רובה ככולה למישור הפונקציונלי - לתחום "העולם הזה" - ואינה משתקפת בהתקרבות תרבותית". בחברה החרדית, כמו בכל חברה מסורתית, קיימים מנגנוני פיקוח חינוכי-חברתי, וביניהם מפקחי החינוך העצמאי במשרד החינוך, המאפשרים לחברה זו לשמור על ייחודה אל מול לחצה של התרבות המודרנית (אם כי מכשירי טכנולוגיה מודרניים - וידאו ומחשב - חדרו אליה חלקית). הם אינם מאפשרים נושאים המזכירים טלוויזיה, נושאים המקובלים בחינוך הממלכתי, (נושאים כאלו הופיעו בתשנ"ד ובמועדי חורף בתשנ"ו ובתשנ"ז). נושאים אלו אינם יכולים להימצא בשאלוני בחינות הבגרות בחינוך העצמאי מכיוון שאוכלוסיית הנבחנים אינה צופה כלל בטלוויזיה. אחד מסימני ההיכר של שכונות החרדים הוא היעדר אנטנות טלוויזיה וצלחות לוויינים. גם לחברות הכבלים אין בהן דריסת רגל. שם הם מעצבים תרבות זמן פנוי משלהם ויוצרים "אווירה חרדית". לדברי שלג (2000), כך מוענקת שם תחושת ביטחון, ותחושת ה"זרות" לא קיימת.

החברה החרדית לא תדון בפומבי גם בנושאים העוסקים ב**אלימות**; ואלה נושאים לגיטימיים בחינוך הממלכתי, למשל: אלימות פיזית או מילולית הופכת לתופעה נפוצה בבתי-הספר. כתוב מכתב למערכת עיתון בית-הספר, ובו הצע שתי דרכים להדברת תופעה זו (ידיעת הלשון והבעה, תשנ"ד). נושא נוסף בתחום זה: האלימות המילולית נגד אישי ציבור הפכה לתופעה שכיחה בחברה. כתוב חיבור על תופעה זו: תאר אותה, דון בגורמיה והצע דרכים למניעתה (חיבור עברי, חורף תשנ"ו).

המנהיגות הדתית היא המנהיגות הלגיטימית לא רק במישור הדתי-פולחני אלא בכל המישורים. ההורים, ה"מלמדים", המורות והרבנים מקבלים את הסמכות הזאת. מרד גלוי בסמכות אינו מקובל בעולמם של בני נוער חרדים, והזכויות נתונות בידי המבוגרים שהם בעלי הסמכות, ולא בידי ילדים; לכן לא ייתכנו נושאים כמו זכויות הילד (ידיעת הלשון והבעה, תשנ"ח), או נסיבות לכתיבת חיבור הקשור בהפגנה של תלמידים: בבית-ספר התקיימה הפגנה. בהפגנה נישאו שלטים שכתוב בהם: "גם אנחנו רוצים לקבוע כאן". בעקבות הפגנה זו התבקשה מועצת התלמידים לפרט במסמך את טענותיה ואת דרישותיה. נסח טענות ודרישות אלה (חיבור עברי, תשנ"ד). גם כתיבה על עצמאות של צעירים, המתבטאת במסעות בעולם או במגורים עצמאיים לפני הנישואין לא תיתכן. לפיכך נושא כמו

חירות תובעת אחריות (חיבור עברי, תשנ"ט) לא יהיה מקובל: להסתובב בעולם; לבחור מקצוע; לעבור לגור לבד בגיל מסוים; לשאת בתפקיד בכיר המאפשר חופש פעולה - כל אלה הם דוגמאות למצבים שהבחירה בהם מעניקה חירות, אך גם תובעת אחריות. כתוב מאמר, ובו תסביר את הקשר שבין חירות לאחריות. הבא דוגמאות לביסוס דברך מהתחום האישי ומהתחום הציבורי (תוכל להיעזר בדוגמאות המובאות כאן ולהוסיף משל). גם נושאים בתחומים של **טכנולוגיה ומדע**, כגון פיתוח החלל (חיבור עברי, תשנ"ט), עבמיי"ם - "אולי אנחנו לא לבד?" (חיבור עברי, חורף תשנ"ז), או הנדסה גנטית (חיבור עברי, תשי"ס), מקומם לא יכירם בחינוך העצמאי.

נושאים משותפים לחינוך העצמאי ולחינוך הממלכתי

עד כה נמנו נושאים ותחומים המיוחדים לכל מגזר ומגזר ואפשריים רק בו. אולם שני המגזרים שייכים לאותו עם, חיים באותה ארץ, ויש להם גם בעיות משותפות. ואומנם הופיעו בבחינות הבגרות בשני המגזרים נושאים משותפים: השימוש בנשק השביתה (חיבור עברי, תשנ"ח וחיבור עברי עצמאי, תשנ"ח); עמדות של תלמידים כלפי בחינות וציונים (חיבור עברי, תשנ"ו וחיבור עברי עצמאי, תשנ"ח); עמדות של תלמידים כלפי בחינות וציונים (חיבור עברי, תשנ"ו וחיבור עברי עצמאי, תשנ"ט); הדילמה - האם לשחות עם הזרם או נגד הזרם (חיבור עברי, תשנ"ט וחיבור עברי עצמאי, תשנ"ט). יש להעיר לנושא האחרון, שבעוד שבחינוך הממלכתי ניתנו באותו הנושא שתי האפשרויות - "עם הזרם" ו"נגד הזרם", והתלמיד התבקש להסביר את שיקוליו לבחירה בכל אחת מהחלופות ואת המחיר הכרוך בבחירתו, הרי בחינוך העצמאי הוזכרה רק האפשרות "...לשחות נגד הזרם..." לבטים, קשיים, חרדות ו... הישגים - כל אלה מלווים את התהליך הזה. כתוב חיבור אישי ובו תתאר חוויה או התנסות כזו. "שחייה נגד הזרם" אינה ממאפייניו של חינוך סמכותי, והאפשרות לכתוב על נושא כזה נראית בהחלט ביטוי של פתיחות. ייתכן שניתן להסביר הכללתו של נושא זה בבחינה כרצון לעודד התבטאות אישית, ונראה שמחברי השאלון הניחו שהנבחנים לא יפרשו "נגד הזרם" כ"נגד קיום מצוות". דוגמה נוספת לנושא שניתן בשני המגזרים קשורה ב"שורשים"; אך בעוד שבשאלון הבחינה בחינוך הממלכתי נדרש התלמיד לעמוד על הכוונה במילה "שורשים", להסביר מה פירוש שיבה אל ה"שורשים" ולנקוט עמדה בנושא, הרי בחינוך העצמאי (ידיעת הלשון והבעה עצמאי, תשנ"ה) נוסח הנושא כך: "בני אדם מחפשים שורשים". כתוב באילו תחומים מחפש האדם שורשים, והסבר לאיזו תכלית הוא מבקשם. תאר מה דמות לו לאדם

נטול שורשים. תוכל לכתוב על הנושא מנוקדת ראות אישית. גם נושא **הצחוק, ההומור**, משותף לשני המגזרים (ידיעת הלשון והבעה, תשנ"ד; חיבור עברי עצמאי, תשנ"ד; חיבור עברי, תשנ"ה); וכן גם העיסוק במושג **"בית"**: "ביתו של אדם אינו רק בית לבנים ומלט..." אלא... כתוב מהו בית בעיניך. תוכל לבחור בכתיבה אישית או בכתיבה עיונית (ידיעת הלשון והבעה עצמאי, תשנ"ה); ובשאלון בחינת הבגרות בחינוך הממלכתי: יש הרואים בבית קופסת מגורים, מבנה לגור בו בלבד, ויש המעניקים לו גם משמעות אחרת. כתוב מאמר קצר על המשמעות של "בית" בעיניך לקוראי כתב-העת "חברה ומשפחה" (ידיעת הלשון והבעה, תשנ"ז).

אפשר להציע נושאים נוספים לכתיבת חיבור, הנראים מתאימים לשני המגזרים (בפועל הם לא הוצעו במקביל בבחינות), למשל: "זה איכפת ליו" כתוב ביקורת על תופעה (מצב), הנראית לך שלילית, מתחום איכות הסביבה, החינוך, החברה או מתחום אחר, לפי בחירתך. תוכל להפנות את ביקורתך במכתב לנמען מתאים או להציג אותה ככתבה למדור מתאים בכתב-עת (ידיעת הלשון והבעה עצמאי, תשנ"ז); ודוגמה נוספת: "פרצוף חמוץ" ו"פנים מאירות" הם צירופים המבטאים הבעות פנים מנוגדות. הסבר את חשיבותן ואת השפעותיהן של הבעות פנים בתקשורת בין בני-אדם (ידיעת הלשון והבעה, חורף תשנ"ח). אחדים מן הנושאים אפשריים בשני המגזרים, תוך שינויים מסוימים בניסוח, למשל: לכל אחד יש "ירושלים שלו". תאר את ירושלים שלך, מתוך התבססות על חוויות אישיות ועל מקורות שהשפיעו על תפיסתך את ירושלים כגון: המקרא, יצירות אמנות וספרות, טיולים, סרטים וכיו"ב (חיבור עברי, תשנ"ו); החינוך העצמאי ישמיט מן המטלה את ההוראה להתבסס על יצירות אמנות, סרטים, ואפשר גם שהדגש יהיה לא על "ירושלים אישית" אלא על ההיבט הלאומי של העיר, כפי שהיא מוצגת במקורות היהודיים בלבד. דוגמה נוספת: "שני כוחות ניתנו לנו: זיכרון ושכחה; אי-אשפר לנו בלעדי שניהם" (ברל כצנלסון) (חיבור עברי, תשנ"ד); הרעיון של הנושא נראה אפשרי גם בחינוך החרדי, אך בלא אזכור המוען (ברל כצנלסון). נושא המובא בחינוך העצמאי כקביעה יכול היה לבוא גם בחינוך הממלכתי, אך בניסוח פחות נחרץ ומגנה: הברית מפני התמודדויות והחיפוש אחר פתרונות מהירים וקלים מאפיינים את תקופתנו. הצג גורם אפשרי לתופעה זו. תאר את התופעה ואת תוצאותיה, כפי שהן באות לידי ביטוי באחד או יותר מהתחומים האלה: לימודים, חינוך וחברה (חיבור עברי עצמאי, תשנ"ט).

מאפיינים לשוניים ומבניים של השאלונים בהבעה בחינוך העצמאי

השאלונים בהבעה בחינוך העצמאי מבוססים על מובאות של אנשי שם ומקורות יהודיים הרבה יותר מהשאלונים בחינוך הממלכתי.⁸ המובאות נלקחות מהתנ"ך, מפרקי אבות, מהתפילות ומדבריהם של גדולי המוסר ושל רבנים, למשל: שלוש מידות בחברים: כאלה שאתה צריך לחברתם כהצטרך למזון שאי אפשר בלעדיו; כאלה שאתה צריך לחברתם כהצטרך לרפואה שזקוקים לה לעתים; כאלה שתתרחק מהם כהתרחק מסם המוות (מדבריהם של גדולי המוסר). כתוב מאמר ובו תבהיר את מהותו של כל אחד מסוגי החברים האלה, ותתאר את השפעתו על האדם.

הרמה הלשונית בניסוח המטלות בשאלונים בחינוך החרדי גבוהה יותר מהרמה הלשונית המקובלת בחינוך הממלכתי, אולי משום שהמשלב של בחינות בהבעה נחשב בחינוך זה טקסי, ואולי משום שבאופן כללי לשון הלימודים בחינוך העצמאי גבוהה יותר מאשר לשון הלימודים בחינוך הממלכתי. בחינוך זה קיים חשש מחדירה של התרבות החילונית דרך הלשון, באמצעות מונחים, ביטויים ומילים המייצגים תרבות זו ועל ידי שימוש ב"שפת רחוב", סלנג ומשלב נמוך בטקסט כתוב. השימוש בפסוקים מהמקורות מעלה את המשלב הלשוני ("כל כבודה בת מלך פנימה" "כהצטרך", "כהתרחק"). תופעה זו מבטאת גם בשימוש במשפטי ייחוד, למשל: העידוד מחירו מועט וערכו רב (ידיעת הלשון והבעה עצמאי, תשנ"ז), או: שעות הפנאי - יש שהן משאת נפש ויש שהן מקור לדאגה. כתוב מאמר ובו תדון בנושא מהיבטים שונים (חיבור עברי עצמאי, תש"ס). כל אלו גורמים ללשון גבוהה יותר, וכידוע, הלשון, כמו לבוש ומנהגים, הוא מאפיין של קבוצות חברתיות.

באשר להכנסת הנושאים בחיבור ל"מסגרת" של מוען-נמען-נסיבות ("הדגם ההקשרי-חברתי", רוזנר, תשנ"ה, עמ' 19), יש בחינוך העצמאי הקפדה על עניין זה אף יותר מאשר בחינוך הממלכתי.

8 בשאלוני בחינות הבגרות בחיבור בחינוך הממלכתי צומצמו מאוד מאז שנות השמונים, וכמעט נעלמו, נושאים המבוססים על אמרות חז"ל (רוזנר, תש"ן).

מסקנות

מתוך כ-100 נושאים שנבדקו (בהם כ-40% מתוך שאלוני החינוך העצמאי) נספרו 17 נושאים הנראים מתאימים לחינוך העצמאי בלבד, 24 נושאים המתאימים לחינוך הממלכתי (והממלכתי-דתי) בלבד ויתר הנושאים (כ-60) נראים מתאימים לכל אוכלוסיית הנבחנים, אף אם במקרים מסוימים יצטרכו להיעשות שינויים קלים בניסוח. החיבורים מבטאים את תפיסת העולם של המגזר שבו ניתנו, ואולי כוונתם גם לעצב תפיסת עולם זו. כשם שבעיתונות החרדית אי אפשר בדרך כלל למצוא מאמרים הקוראים תגר מפורש על הנורמות המקובלות (שלג, 2000), כך גם בדרך כלל בנושאים בהבעה אין נימת ביקורת כלפי מוסדות הדת ומוסכמות החברה החרדית.

ב"מדריך למורה" (משרד החינוך והתרבות, תש"ן) מוינו נושאי החיבורים שניתנו בישראל משנת תש"ט ועד שנת תשמ"ט, על פי תחומי חיים - בין אדם לעצמו (נושאים אישיים); בין אדם לחברו, תחום הכולל גם משפחה, בית ספר, נעורים, עבודה, איכות חיים, פוליטיקה, ספורט ותקשורת; בין אדם לארצו ולעמו, כולל נושאים העוסקים ביחס למדינה, עלייה לארץ וירידה מהארץ, גורלו וייחודו של העם היהודי; תרבות ואמנות; מדע וטכנולוגיה; בין אדם לעולם. נושאים מהתחומים ספורט, יחס למדינה, תרבות, אמנות, מדע וטכנולוגיה לא ניתנו כלל בחינוך העצמאי. באשר לתחום התקשורת, לנושאים בחיבור בחינוך העצמאי, כמו גם בחינוך הממלכתי, מוצעים "ערוץ", "במה" בדמות עיתון כיתה, עיתון בית-ספר, כתב-עת; אך בחינוך העצמאי, בניגוד לחינוך הממלכתי, אין נושאים העוסקים בדיון תוכני-ביקורתי על אמצעי תקשורת מכל סוג שהוא. על אף שהעיתונות החרדית היום "פורחת", הממסד החרדי אינו מאפשר, כנראה, לכתוב בבחינת הבגרות על נושאים הקשורים לעולם התקשורת, אפילו זו החרדית.

לסיום מובא נושא שהופיע בבחינת הבגרות בחיבור עברי בחינוך הממלכתי בתשנ"ט: "כור היתוך" ו"רב-תרבותיות" בחברה הישראלית - החברה הישראלית מורכבת מקבוצות תרבותיות מגוונות - כיצד רצוי להתמודד עם מציאות חברית זו? ...הבע את עמדתך כלפי שני סוגי המדיניות... - "כור היתוך" ו"רב-תרבותיות", ונמק את עמדתך. כתוב איזו מדיניות רצוי לנוקט כיום כלפי עולים חדשים. אותה שאלה יכולה להישאל גם במגזרים אחרים בחברה הישראלית. הגישה החברתית היום שוללת "כור היתוך"

ומחייבת "רב-תרבותיות" (אם כי אין מחייבים אותה בחינוך הממלכתי-דתי ובחינוך החרדי), וגישה זו מצדיקה את זכותם של מגזרים שונים להיבחן בבחינות ייחודיות, התואמות את עולם הערכים שלהם. ניתן להציע גם אפשרות אחרת - שאלון משותף (כאמור, כ-60% מהנושאים יכולים להתאים לשני המחנות), ובו חטיבה ייחודית, נפרדת, לכל מגזר ומגזר. גישה כזאת, אם מקובלת על שני הצדדים, אולי תגביר את התחושה ש"האני" ו"האחר" יכולים לפעול יחדיו בתחומים מסוימים.

ביבליוגרפיה

- משרד החינוך והתרבות (1982), **עברית בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה, ב. הבנה והבעה**, המרכז לתכניות לימודים, ירושלים.
- משרד החינוך והתרבות (תש"ן), **פרקי הדרכה למורה, הבעה ב', המרכז לתכניות לימודים**, ירושלים.
- פרידמן, מ' (1991), **החברה החרדית**, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- פרידמן, מ' (1995), **"האישה החרדית"**, עצמון, י', **אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות**, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, עמ' 290-373.
- פרילוק, נ' (1988), **"השתקפותה של חברה בספרי לימוד לילדים"**, **ספרות ילדים ונוער** נ"ה, משרד החינוך והתרבות, ירושלים, עמ' 57-60.
- רביצקי, א' (1993), **הקץ המגולה ומדינת היהודים**, עם עובד, תל אביב.
- רוזנר, ר' (1990), **"ארבעים שנות חיבור"**, **סוגיות בחינוך** 4, האוניברסיטה העברית, בית הספר לחינוך, עמ' 162-172, ירושלים.
- רוזנר, ר' (1995), **"דגמים שונים לכתובה עיונית"**, **במכללה** 6, עמ' 17-26.
- שלג, י' (2000), **הדתיים החדשים**, כתר, ירושלים.